

## Város és műemlékügy – magyar példák

A város a társadalmak életének sok ezer éve gyűjtőpontja, amelynek megjelenési formáit, szerkezetét a természeti adottságokon túl gazdasági, igazgatási, kulturális és egyéb intézményi funkciók alakítják. Külső képe – spontán folyamatok és tudatos beavatkozások eredményeként – történetének egymásra rakódó és egymásba ékelődő kultúrrétegeit tükrözi. A múlt különféle szempontok alapján válogatott és szimbolikus értékekkel felruházott alkotásainak tisztelete minden korban előfordult. A 18. század második felében azonban a művészet egyetemes fogalmának megjelenésével bekövetkezett az a fordulat, amely a múlt fennmaradt és a művészetek körébe sorolt alkotásainak egyre szélesebb körét immár a tudományok eszköztárával feltárt értékei alapján ítélte fenntartandónak és megőrzendőnek, hamarosan utat nyitva a műemléki gondolatnak és nyomában már a következő század első évtizedeiben megformálódó intézményes műemlékvédelemnek.

A műemlékvédelemnek, mint erkölcsi maximának, a talán legkorábbi világos megfogalmazása a felvilágosodás százada e témakörhöz kapcsolódó gondolatainak mintegy összefoglalásaként, oly sok mással együtt, Goethehez köthető. Festő és művészeti író barátjával, Johann Heinrich Meyerrel együtt *Propyläen* címmel 1797–1800 között kiadott művészetelméleti folyóiratának 1799-es évfolyamában ezt olvashatjuk: „Az összes műalkotás mint olyan az egész művelt emberiség tulajdonát képezi, és azzal a kötelezettséggel van összekapcsolva, hogy megőrzéséről gondoskodjanak.”<sup>1</sup> Goethe barátja szóhasználatában a műalkotás (*Kunstwerk*) az építészeti emlékeket is magába foglalta, amióta a strassburgi dóm főhomlokzatának mesterét dicsőítő röpiratában a gótikát az antik művészettel azonos rangra emelte, és a katedrális német nemzeti műemlékké nyilvánította. A műemlékfogalom – bővülése és mélyülése dacára – a 20. század közepéig egyedi emlékekre korlátozódott. Más szavakkal, hosszú idő telt el addig, amíg a műemléki gondolat és a műemlékvédelem a települések és a városok arculatának alakításában érdemi szerepre juthatott. Ehhez szükség volt mindenekelőtt a műemléki állomány széles körének a megismerésére és tudományos számbavételére, az urbanisztikai szemlélet, majd kutatás megjelenésére és elterjedésére, valamint annak az összefüggésnek a felismerésére, hogy az egyedi műemléki értékek és objektumok tartós fennmaradásának elengedhetetlen feltétele az is, hogy azok sorsát a település- és városfejlődés, illetve -fejlesztés összefüggéseiben lássák és kezeljék.

A városméretű műemlékvédelem Európa-szerte a II. világháború után jelent meg, országonként és régióként is számos változatban. Közvetlen kiváltó oka a háborús pusztítás mértéke és az általa keltett kultúrsokk volt. Ez utóbbi Varsó esetében például a középkori városközpont teljes rekonstrukciójához vezetett, nálunk, mint látni fogjuk,

<sup>1</sup> MEYER 1799: 119.

teljesen más irányú fejlődés kezdetét jelentette. Mindazonáltal természetesen igen összetett jelenségről van szó, így az ide vezető körülmények gyökérzete is szerteágazó.

Tanulmányomban e változás előzményeit, kibontakozását és a Magyarországon a II. világháború után mintegy három évtizeden keresztül meghatározóvá vált új irányait kísérelem meg felvázolni. A város és a városkép tervszerű alakításának két, egymást váltó, gyökeresen eltérő motivációjú, egymással mégis szoros, sok tekintetben szerves kapcsolatban lévő korszakáról lesz szó, amelyek egyszersmind az építészeti örökség kezelésének és hasznosításának komplexitásukban is eltérő fokozatait jelenítik meg.

Az első példa Székesfehérvár két világháború közti, mélyen átgondolt, nagyszabású városfejlesztési projektuma, amelyben már fontos, de nem meghatározó szerepe volt a műemlékvédelemnek. A következő rész a magyar műemlékvédelem II. világháború utáni, immár a szovjet típusú berendezkedés korának évtizedeiben kialakult, súlyában jelentősen megnövekedett, minőségileg új szerepét kívánja vázolni, amely lehetővé tette, hogy a kultúrának e területe a városfejlesztés kérdéseiben és gyakorlatában érdemi nyomot hagyhasson.

A magyar fejlemények e tekintetben, a törekvések fő irányait illetően, a II. világháború után is jól illeszkedtek a kor nemzetközi tendenciáihoz, azonban mindenekelőtt a politikai berendezkedés különbségei miatt számottevők az eltérések is. Ami viszont mindvégig közös maradt, az a műemlékvédelem alapját jelentő tudományos stratégiák rokon vonásaiban ismerhető fel.

A hazai előzmények jellemzésére tehát Székesfehérvárnak, az 1930-as évtizedben megvalósult, figyelemre méltó műemléki innovációt is magában foglaló, kivételesen eredményes, komplex városfejlesztési programját szeretném felidézni. 1919–1941 között két egymást követő polgármesteri ciklus szerves építkezése áll ennek a háttérben.

A városvezetés előtt álló legfőbb kihívást az jelentette, hogy Székesfehérvár kevésbé volt képes a dualizmus kori konjunktúrák előnyeit kihasználni, így fejlődése az élet legtöbb területén elakadt. Az I. világháború végét a városi kultúra követelményeit és polgári öntudatát nélkülöző, erőforrásokban szegény, „sáros és poros”<sup>2</sup> településként élte meg. Ezt felismerve 1919–1930 között a Zavaros Aladár polgármester által vezetett város, mihelyt az ország trianoni elszigeteltsége oldódott, 1925-től kezdve okosan felvett hitelekkel és következetes gazdaságpolitikai lépéssorozattal a jelzett ciklus végére képes volt megteremtteni a városok rangsorában való előrelépéshez szükséges alapvető infrastrukturális és pénzügyi feltételeket.

1930-ban egy újabb bő évtizedre a várospolitikában már komoly tapasztalatokkal rendelkező Csitáry G. Emil vette át a város irányítását. Megválasztásában kiváló politikusi képességein túl döntő szerepe volt annak a nagy távlatokat nyitó városfejlesztési programjának, amely a leküzdendő hátrányokat és az időközben előállt, fentebb jelzett kedvező fejleményeket számbavéve, a városi élet minden területére kiterjedő, a gyakorlati teendőket szerves összefüggéseikben megfogalmazó, élesen körvonalazott jövőképet vázolt fel. Elképzelése a népességvonzó és -megtartó erővel rendelkező, a polgári

<sup>2</sup> CSITÁRY G. 1940: 154.

létfeltételeket széles körben biztosító, a szociális kihívásokra is választ adó, a regionális központ szerepének betöltésére képes, a hagyományt korszerűséggel ötvöző modern város megteremtésére irányult.

Az eredmény impozáns, volna mit tanulni belőle! Címszavakban: 1943-ig máig meghatározó jövedelemtermelő ipartelepítés, az őstermelői túlsúlyt a nagyipari munkásság váltja fel, tíz év alatt 25%-os népességnövekedés mellett az életminőség látványos javulása minden társadalmi csoport számára, regionális és országos intézményi központok letelepítése, a bel- és külvárosi részek funkcionális kapcsolatainak szerves összeépítése, a hely szellemét megtaláló és érvényre juttató városrendezés a történeti városmagban, jelentős kulturális, sport- és szabadidős beruházások, az oktatási, kulturális és egészségügyi intézményeknek a megnövekedett szükségletekkel és igényekkel lépést tartó, minden tekintetben magas színvonalú fejlesztése.<sup>3</sup>

Műemlékügy és műemlékvédelem két szálon kapcsolódott e nagyszabású akciótervhez. A Műemlékek Országos Bizottsága – az 1938-ban megrendezett Szent István-év előkészítésének részeként – feltárta az első királyunk által temetkezési helyül alapított prépostsági templom területét és közvetlen környezetét, majd pedig a felszínre került alapfalak bemutatására parkosított romkertet,<sup>4</sup> az épület középkori történetét reprezentáló, jórészt igen magas színvonalú faragott kőtöredékeknek bemutatására, a romkerthez nagyvonalú és igényes építészeti megoldással csatlakozó, azt keretező kőtárat és Szent István csaknem teljes épségben megmaradt koporsójának az elhelyezésére, az együttes fő hangsúlyát adó mauzóleumot épített.

A felsorolt eredmények a tudományos anyaggyűjtéstől és kutatástól a feltárt helyszín bemutatásáig ívelő, a kor legmagasabb színvonalán álló műemlékvédelmi gyakorlat kiemelkedő példáját tárják elénk. Ez a Gerevich Tibor által 1934 óta vezetett és korszerűsített Műemlékek Országos Bizottságának az esztergomi palotaegyüttesnél megindított nagy vállalkozása<sup>5</sup> után a második, amelyet Dercsényi Dezső 1943-ban megjelent, úttörő jelentőségű monografikus feldolgozása tett teljessé.<sup>6</sup>

A szóban forgó városfejlesztés másik – műemléki kérdéseket is felvető – vonulata a Csitáry által irányított városvezetés – a történeti városközpont arculata átfogó megújítására irányuló – elképzeléseivel volt összefüggésben.<sup>7</sup> Ez szerves része volt a város teljes területén végrehajtott köz- és magánfunkciójú épületállomány jelentős bővítésének, a meglévő korszerűsítésének csakúgy, mint a közlekedési infrastruktúra racionalizálásának. Mindezen funkcionális követelményeken túl hangsúlyos szerepet kapott a megformálás esztétikai és művészeti szempontú, kellő árnyaltsággal megfogalmazott igénye is, aminek értelemszerűen a történeti városközpontban volt kiemelt jelentősége.

<sup>3</sup> DEMETER 2009: 87–99.

<sup>4</sup> LÖVEI 2001: 379–388.

<sup>5</sup> Gerevich Tibor műemlékvédelmi szerepéről összefoglalóan lásd Bozókai 1996: 171–189.

<sup>6</sup> DERCSÉNYI 1943.

<sup>7</sup> ENTZ 2013: 62–79.

Nem véletlen tehát, hogy már 1927-ben készült egy városi előterjesztés, amely javaslatot tett a belváros műemléki értékeinek szisztematikus feltárására és műemléki szempontú helyreállítására.<sup>8</sup> Ennek szerzője Say Géza (1892–1958) volt, egy régi székesfehérvári építészcsaládból származó festőművész, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képzőművészeti osztálytanácsosa. A kezdeményezés akkor még elbukott, szerzőjének városesztétikai elképzelései azonban döntő szerepet játszottak Székesfehérvár városképének a most tárgyalt korszakban bekövetkezett nagyszabású átalakításában.

Say a várost mintegy *Gesamtkunstwerk*ként értelmezte, művészeti kialakításában ezt tekintette elvi szempontból irányadónak. „A város művészi kialakításánál elsősorban a helyi adottságokból kell kiindulni. A fekvés, a táj, a történelmi adottságok, a városnak a polgárok foglalkozásából következő jellege adja meg erre nézve az irányítást.”<sup>9</sup> Az utcák, terek, térkapcsolatok, épületek és együtteseik története és minősége, valamint a mindezt értelmező, esztétikai és szimbolikus hangsúlyt képező, megfelelően elhelyezett és kvalitásos képzőművészeti alkotások összhatása hordozza azt a helyi identitást kifejező üzenetet, ami a város közönségét és látogatóit egyaránt képes megszólítani.

Ami az építészeti minőséget és a már említett gazdaságfejlesztési és szociálpolitikai folyamatok komplex követelményrendszeréhez való igazítás merőben újszerű városrendezési feladatait illeti, ezek mintaszerű megoldásában a város műszaki tanácsosa, a szintén régi székesfehérvári családból származó kiváló építész, Schmidl Ferenc (1902–1977) meghatározó irányítói és tervezői szerepét kell kiemelnünk. Figyelemre méltó alapelve volt, hogy az építészetben nem a stílus, hanem a minőség az elsődleges. Ennek szellemében a megvalósult nagyszámú alkotás a barokktól vagy barokkba hajlótól a modern stílus különféle árnyalataiig a művészi sokféleség gazdagságát nyújtják, miközben funkcionális hitelességük, arányaik, formai megoldásaik kiérleltége és urbanisztikai indokoltságuk miatt harmonikus városi egységet hoznak létre.

Ezekhez a vonzó feladatokhoz a város olyan, a kor élvonalához, de legalábbis derékhadához tartozó, nem kis részben helyi építészeket tudott megnyerni, mint Hübner Jenő (1863–1929), Hübner Tibor (1897–1964), Králik László (1897–?), Rimanóczi Gyula (1903–1958), Molnár Tibor (1904–1990), Thomas Antal (1889–1967), Fábíán Gáspár (1885–1953), Csánk Rottmann Elemér (1897–1969), Sándy Gyula (1868–1953) és mások, akiknek alkotásai nagy részben legalábbis helyi, esetenként műemléki védelmet érdemelnének.

A városkép formálásában és egyedi épületek alkotásában közismerten kiemelkedő szerepet játszott Kotsis Iván (1889–1980) műszaki egyetemi tanár, akinek székesfehérvári munkássága részleteiben is feltárandó.<sup>10</sup> Legjelentősebb alkotása a városháza több épületből álló tömbjének barokk hangsúlyú egységes kialakítása, amely mind funkcionális, mind pedig művészi szempontból mintaszerű megoldást eredményezett. Igaz, ennek áldozatul esett egy biedermeier emeletes lakóház, amelynek kvalitásos zárt erkélyét az építész megőrzésre érdemesnek tartotta, ezért az együttes új szárnyának második

<sup>8</sup> MEZEY 2009: 116.

<sup>9</sup> SAY 1940: 550.

<sup>10</sup> KOTSIS 1940a. Kotsis Iván felfogásának megismerése szempontjából hasznos adalék: KOTSIS 1940b.

emeleti sarokhelyiségéhez csatolva őrizte meg az utókornak. Jellemző a műemléki érték-fogalom egykorú viszonyaival kapcsolatban Kotsis Iván emlékiratának egy részlete, amelyben a szóban forgó lakóház lebontása körül a műemléki szakmával kialakult vitájáról és annak megoldásáról ír:

„A Műemlékek Országos Bizottsága közbelépett részben jelentéktelen, részben pedig tévesen műemléknek tartott épületek megtartása érdekében, ami az egész kompozíciót felborította volna. [...] A város egyetlen emberként állott mellém, és a főispán vezetése mellett népes küldöttség kérte fel Hóman Bálint kultuszminisztert, aki a város országgyűlési képviselője is volt, hogy hatalmi szóval vessen véget az ellenzésnek, aminek a tények tárgyilagos megvizsgálása után, eleget is tett.”<sup>11</sup>

Kotsis Iván városkép-alakító tevékenységének másik két területe „az utcaképet átalakító homlokzati helyreállítások megtervezése”, vagyis a már meglévő épülethomlokzatok esztétikai feljavítása, valamint számos új épület megtervezése. Valamennyi homlokzat-módosítás a városkép barokk jellegének adott hangsúlyt, mint ahogy az újonnan tervezett épületek többsége is, épületei a visszafogott modern formaadást ötvözték barokk elemekkel. Egyik visszatérő, hangulati értékű megoldása ezeknek az egy- vagy kétszintes zárt sarokerkélyek alkalmazása volt.

Műemléki szempontból a most tárgyalt korszak megoldásai persze kérdéseket is felvethetnek, például a barokk kor emlékeinek, nagyrészt lakóházaknak a Kotsis Iván által nemegyszer szabadon kezelt, de – ezt mindenki elismeri – jó ízléssel történt és nem-igen dokumentált, városképi esztétikai igényből fakadt átalakításai, vagy éppen a Szent Anna-kápolna neogótikus előcsarnokának elbontása miatt (ez utóbbihoz egyébként a város és az egyház ragaszkodott, a műemlékes építész, Möller István megtartotta volna). Ezek azonban alapvetően már az utókor kérdései. Abban az időben még a barokk és a későbbi korok alkotásainak műemléki státusa korántsem volt egyértelmű, számunkra viszont már az 1930-as évek városkép-alakítási eredményei jelentenek önálló és védendő műemléki értéket, a *genius loci* gazdagodását. Egyetértéssel idézem ezzel kapcsolatban Pámer Nóra tömör összefoglaló értékelését, amely szerint „Székesfehérvár városképi korrekciója nem műemléki rekonstrukciós munka volt, hanem egy önmagától kialakult városkép utólagos szabályozása, a barokk jelleg előnyösebb hangsúlyozásával, illetve egy egységes barokk városkép művi kialakítása”.<sup>12</sup>

A bemutatott, helyi szinten korszakos jelentőségű városfejlesztési folyamat az átfogó szakpolitikai koncepciót megalkotó várospolitikus, a mindenoldalúan felkészült városi mérnök, kiváló építészek és művészek, valamint az országos politika együttműködésének kiemelkedően sikeres példája és ebben az akkor már magas színvonalú műemlékvédelmi szakma is hangsúlyos szerepet kaphatott. A műemlékvédelem szerepvállalása azonban a város építészeti arculatának alakításában csak egyetlen, bár meghatározó jelentőségű helyszínre korlátozódott, és a maga idejében még kivételesnek számított. Say Géza 1927-ben előterjesztett, már idézett javaslata, amelyben a városközpont szisztematikus

<sup>11</sup> KOTSIS [é. n.]: 130.

<sup>12</sup> PÁMER 2001: 224.

műemléki kataszterét szorgalmazta azért, hogy a városkép tervszerű megújításának célrendszerébe ezen értékek kibontakoztatása beépíthető legyen, még korainak bizonyult.

A II. világháború következményeként bekövetkezett gyökeres politikai fordulat azonban a körülmények különleges összjátéka folytán Magyarországon szűk másfél évtized alatt a műemlékvédelem pozícióinak soha nem látott megerősödését hozta magával. Az erős hatásköri jogosítványokkal kiépült intézményi szerkezet, benne a szakterület egészét átfogó, létszámban is sokszorosára növekedett szakembergárda színrelépésével, az 1960-as évtizedtől immár képes volt arra, hogy az egykorú nyugat-európai törekvésekhez hasonlóan a műemléki értékszemponthoz a városi komplexitás szintjén értelmezze, és hogy azokat a szocialista városfejlesztés jogi eszközrendszerében és gyakorlatában is többé-kevésbé érvényesítse.

A magyar műemlékvédelem 1945 utáni korszakának összefüggő bemutatására még nem akadt vállalkozó, ami nem meglepő, mivel monografikus feldolgozások egyelőre teljesen és részlettanulmányok is nagyrészt hiányoznak, egyedül a teljes körűnek mondható, több tízezer tételt számláló bibliográfiai gyűjtés történt meg.<sup>13</sup> Mindazonáltal a mi szempontunkból leglényegesebb vonásai felvázolhatók.

A változás léptékét érzékelteti, hogy 1950-ben, amikor az 1881-ben megalapított Műemlékek Országos Bizottságát megszüntették, az intézmény létszáma 12 fő volt. Az 1957-ben megalapított, ez ügyben illetékes hivatal, az Országos Műemléki Felügyelőség szakemberállományának az 52 fővel induló létszáma 1969-re 218 főre emelkedett, és ugyanebben az időszakban a műemlékvédelmi célú pénzkeret 300 ezer forintról 42 millió 200 ezer forintra nőtt.<sup>14</sup> A létszám esetében tehát tizennyolcszoros, a pénzforrások tekintetében száznegyvenszeres volt két évtized alatt a növekmény. Ennek az első látásra meglepőnek tűnő, nagyarányú változásnak a magyarázataként két meghatározó körülményt érdemes kiemelni.

Az egyik nagyon is kézenfekvő. Ez a társadalmi és politikai berendezkedés gyors és gyökeres átalakítása. A műemlékállomány sorsát és kezelését illetően elsősorban a magántulajdon csaknem teljes felszámolása következtében előállt új viszonyokra kell utalni, amelyek szükségképpen magukkal vonták az állami feladatok körének nagymértékű kiterjesztését. 1950 előtt Magyarországon kevesebb mint ötven emlék volt hivatalos védelem alá vonva. A következő években ez a szám már öt és tízezer közé emelkedett.

A másik fontos körülmény, hogy a viszonylag kicsi, de az 1930-as években igen magas színvonalra emelkedett, európai horizontú és az ügynek mélyen elkötelezett magyar műemlékes szakma, minden nehézség ellenére végül képes volt a szakterület érdekeit az új helyzetben érvényesíteni.

Vázolni kell tehát, ha csak címszavakban is, azt a szellemi és intézményi hátteret, ami a politikai fordulat idején a műemlékügy hazai állapotát jellemezte a szakemberképzés, a kutatás, az intézményi feltételek területén.

<sup>13</sup> BARDOLY 2005 (benne a 9. oldalon a magyar műemléki bibliográfiák jegyzéke: 1945–1990); BARDOLY 2018 (benne a 7. oldalon magyar műemléki bibliográfiák jegyzéke: 1945–2000).

<sup>14</sup> MERÉNYI 1970: 10.



A szakmai alapokat illetően mindenekelőtt a Pázmány Péter Tudományegyetem két művészettörténész-professzorának, Hekler Antalnak és Gerevich Tibornak, valamint a Műszaki Egyetem építészettörténetet oktató tanárainak, Möller Istvánnak és Csányi Károlynak a meghatározó szerepét és tanítványi körét kell kiemelni.

Trianon után a magyar művészettörténész-szakma azzal szembesült, hogy az addigi működése során így-úgy felkutatott művészeti emléktárhelyek nagyobbik része az országhatáron kívülre került, másrészt pedig, hogy a szakma „még mindig a rendszertelen feltárás kezdetleges stádiumában van”, és az emlékek megismerésében nem jutott sokkal mélyebbre, mint a tudománysszak alapítói a 19. század második felében.<sup>15</sup> A vázolt helyzet a tudománysszak és a műemlékekkel kapcsolatos gyakorlat terén tehát egyaránt új stratégiai célok kijelölését követelte meg. Ezért a megmaradt ország középkori és barokk emlékei kerültek a szakmai érdeklődés fókuszába, és Hekler és Gerevich professzorok kutatási és képzési feladatának középpontjába állította a műemléki és művészeti emléktárhely szisztematikus összegyűjtését és feldolgozását, illetve tanítványaiknak erre a munkára való alapos felkészítést.

Idetartozik az is, hogy Budapest középkori emlékeinek koncepciózus gyűjtésével és elhelyezésével Horváth Henrik (1888–1941; 1935-től a Fővárosi Múzeum igazgatója, majd pedig munkatársa) és később utódja, Gerevich László (1911–1997) művészettörténeti szempontból értelmezett ásatásaival jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a II. világháború rombolásai nemcsak pusztulást jelentettek, hanem új tudás forrásává is válhattak.

A budai várat ért igen súlyos háborús pusztítás felszámolása során végzett régészeti és művészettörténeti kutatásai eredményeként Gerevich László feltárhatta a súlyos sérülések következtében lehullott barokk és későbbi vakolatok alól tömegesen előtűnt, addig csaknem ismeretlen középkori Buda polgári építészetét.<sup>16</sup> A feltárások során szerzett tapasztalatok a később kibontakozott városkutatás új, komplex kutatási metodikáját alapozták meg, amely így a városméretű műemlékvédelem egyik hazai meghatározó pillérévé válhatott.

A másik fontos pillért ebben a vonatkozásban a Hekler Antal és Gerevich Tibor iskolateremtő munkásságával megalapozott műemléki topográfiai munkálatok tényleges megindulása jelentette 1950-ben.<sup>17</sup> A műemléki topográfia több tudományterületet érintő alapkutatás, minden műemléki tevékenység alapja, ideális célja pedig egy ország műemléki értékeinek teljes körű, helyrajzi rendbe szerkesztett történeti leírása, és benne szövegben, képen, rajzban, közel naprakészen megtalálható az adott emlékre vonatkozó minden történeti információ. A műemléki topográfiáknak a 19. századi kezdetek után számos műfaja alakult ki, egy adott közigazgatási terület teljes emlékhálóját felleltározó klasszikus német nagytópográfiaiktól, illetve ezek rövidített összefoglalásaitól az előzetesnek tekintett kutatásokat közlő vagy speciális kérdésekre választ adó sorozatokig.

<sup>15</sup> GEREVICH 1924: 4.

<sup>16</sup> GEREVICH 1950: 121–220.

<sup>17</sup> ENTZ 2017: 85–117.

A célmegjelölésből következik, hogy ez a kutatás sohasem lehet végleges, a számbavett területekre pedig időről időre újból vissza kell térni. Ilyen feladatot természetesen csak stabil intézményes háttérrel, valamint kellő mértékű és folyamatos finanszírozással lehet megvalósítani. Ezek a feltételek az 1950-nel kezdődő három évtized nagyobb részében Magyarországon történelmi kivétalként biztosítottak is voltak. A részleteket mellőzve az eredmény: 12 vastag topográfiai kötet, amelyek az ország 19 megyéjéből négy és félnek, valamint a főváros budai kerületeinek magas színvonalú feldolgozását tartalmazzák.<sup>18</sup> Ezek mellett 1950-ben, majd jelentősen bővített formában 1963-ban kiadtak egy teljes országterületet felölelő topográfiai munkát, Genthon Istvánnak, a nagy tehetségű művészettörténésznek több évtizeden át magánkutatással folyamatosan bővített, mintegy hatezer emlék rövid leírását tartalmazó művét.<sup>19</sup> Utóbbi volt egyébként az államosításokkal egyik napról a másikra két nagyságrenddel megnövekedett műemlékvédelmi feladatok ellátásának legfontosabb, az esetek többségében egyedüli támasza.

A topográfiákkal párhuzamosan, vagyis 1950-ben indították el az Építésügyi Minisztérium Város- és falurendezési osztályán működő, kiválóan képzett városépítésszek által kezdeményezett, a *Műemléki és városképi vizsgálatok* néven bevezetett, nemzetközi tekintetben is úttörő kutatási programot.<sup>20</sup> Ennek az volt a célja, hogy a város- és településrendezés során a műemléki értékű épületek és egyéb objektumok megőrzése kellő figyelmet kapjon.

Az értékelendő szempontok között előremutató módon helyet kapott az utca- és városkép, a település és táj, a város sziluettjének vizsgálata is. A leírások annak megvilágítására törekedtek, hogy a felvétel készítése idején mindez hogyan tükrözi az adott település történeti rétegeit. A jegyzékbe foglalt értékek alapján pedig javaslatokat tettek a védelem eszközeire és a szükségesnek látott értékszempontú intézkedésekre. A szöveg húsz, a képekkel és tervekkel, valamint térképekkel kiegészített anyag pedig három példányban készült el. Kettő a vállalkozásban részt vevő intézményekhez került, egy pedig az érintett település helyi igazgatásához annak érdekében, hogy azok saját felelősségi körükben felhasználják és alkalmazzák. A program 1957-ig futott, ezalatt 74 település, köztük az összes város anyagát elkészítették.<sup>21</sup>

A munka nagyszámú építész és művészettörténész közreműködésével jött létre, a műegyetem építészhallgatóinak a bevonásával. A feldolgozási folyamat tapasztalatai így hamar szakmai közkinccsé váltak, és ezeken az alapokon, többek között a műemléki profillal rendelkező tervező intézetek, valamint az éppen 1957-ben megalakult Országos Műemléki Felügyelőség révén a hazai városképek alakításában – a kétségtelen kudarcok mellett – számos pozitív megoldás jöhetett létre. Néhány kiemelt városközpont, mint Sopron, Kőszeg, Pécs, Eger, Székesfehérvár, Győr stb. esetében ezt a területi védelem

<sup>18</sup> Magyarország műemléki topográfiája sorozat: II. Győr-Sopron megye (1953, 2. kiad. 1956); III. Nógrád megye (1954); IV. Budapest 1. rész (1955); V. Pest megye (1958); VI. Budapest 2. rész (1962); VII–IX. Heves megye (1969, 1972, 1978); X–XI. Szabolcs-Szatmár megye (1986, 1987).

<sup>19</sup> GENTHON 1951; GENTHON 1959; ZAKARIÁS 1961.

<sup>20</sup> GERŐ 1951: 9–10, 522–536; DERCSÉNYI 1980: 26–28.

<sup>21</sup> DERCSÉNYI 1980: 27.



kategóriájának bevezetése is kedvezően befolyásolta.<sup>22</sup> Azt se felejtjük el, hogy mindez egy olyan korszakban történt, amelyben erőteljes ideológiai motivációjú, központilag vezényelt, jórészt extenzív városfejlesztési projektumok hatalmas, értékromboló nyomásával kellett nap mint nap megküzdeni.

A Gerevich László által a háborút követő években a budai polgárvárosban végzett feltárásokhoz kapcsolódó és úttörő településtörténeti összefüggések felismeréséhez vezető új módszer az úgynevezett falkutatás árnyalt kidolgozása volt, amely a soproni városközpont szisztematikus feltárását 1963–1982 között vezető Dávid Ferenc művészettörténész munkásságához is kapcsolódik.<sup>23</sup>

A falkutatás egy adott épület összes építési periódusának funkcionális összefüggésekben értelmezett felderítésére irányuló, rendkívül összetett metodika, amely az épületen roncsolásos technikával végzett kutatást a konkrét helyszínhez kapcsolható írott forráscsoportok feltárásával és kiértékelésével egészíti ki. Ez a módszer az írott forrásokban egyébként is szegény magyarországi középkor építészetének megismerésében olyan új eszközt adott a kutatás kezébe, amely az épületet magát történeti forrásként képes megszólaltatni, az egykori valóság megismerésében gyökeresen új távlatokat nyitva meg.

Ennek haszna a várostörténeti kutatások szempontjából is nyilvánvaló, ha lehetőség adódik arra, hogy ezzel a módszerrel egy történeti városközpontot épületről épületre megvizsgálhassanak. Az így szóra bírható emléktanyag a város és polgárai múltbeli életének szövetét fogja történeti rétegeiben és egymást követő korszakainak dinamikájában láthatóvá tenni, és itt nemcsak az egyes épületek elszigetelt vizsgálatainak egymás mellé helyezéséről van szó, hanem a nagy számú vizsgálat során lehetővé válik a különféle építészeti megoldási típusok felismerése, például alaprajzok esetében, ami a metodika általánosítható eredményeihez vezet el.

E kérdéskörnek ma már számottevő szakirodalma van, e helyen tehát csak annak megállapítására szorítkozom, hogy Dávid Ferenc, aki a fennebb vázolt munkásságát a magyar műemlékvédelem akkori hivatala, az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársaként fejtette ki, módszerének kialakulásával párhuzamosan tudását és tapasztalatait a szakmával ismerkedő fiatal kutatóknak közvetlenül és szervezett keretek között is folyamatosan átadta. Erre a tudományos műhelyként is megszervezett akkori hivatal, mondhatni, ideális keretet nyújtott.<sup>24</sup>

Témánk szempontjából mindebből az a legfontosabb, hogy a módszer kifejlesztésére és gyakorlati hasznosítására a jelzett időszakban Sopronban egyszerre kerülhetett sor. Ennek hátterében az volt, hogy az Országos Tervhivatal a városközpont és környezetének lakásfelújításaira hatalmas összeget irányozott elő, ami az erre alapozott rekonstrukciós tervek előkészítésében a műemléki tudományos kutatás biztos finanszírozását is lehetővé

<sup>22</sup> Az 1881. évi XXX. törvénycikket felváltó 1949. évi 13. sz. elnöki tanácsi törvényerejű rendelet egyik újdonsága volt, hogy kiterjesztette a műemléki érték fogalmát, és bevezette a területi védelmet, valamint a műemléki környezet kategóriáját.

<sup>23</sup> LÓVEI 2020: 11–50. Dávid Ferenc metodikája jelentőségéről lásd részletesen a 34. oldaltól.

<sup>24</sup> DÁVID 1984: 427–432.

tette. A folyamatosan gyarapodó kutatási eredmények így meghatározó szerephez jutottak a mintegy két évtized alatt kialakított és túlnyomórészt frissen felfedezett műemléki értékeket kiemelő városkép új arculatának kialakításában.

Fontos jelezni, hogy a folyamat irányítója a kutatástól a tervezésen át a magas színvonalú építőipari kivitelezésig mindvégig az Országos Műemléki Felügyelőség volt. A szakmai elismerés sem maradt el, a soproni városrekonstrukció addigi eredményeit 1975-ben a hamburgi székhelyű Alfred Toepfer F. V. S. Alapítvány, tekintélyes szakemberek javaslata alapján, az igen rangos Európa-díjjal tüntette ki. Ez egyebek közt a korabeli magyar műemléki szakma vasfüggönyön átnyúló erős nemzetközi beágyazottságát is jelzi.

A tudománytörténeti korszakjelző, kiemelkedő eredmények és a helyreállítások alaposan dokumentált magas színvonala, az intézményes magyar műemlékvédelem e tekintetben legsikeresebb és nagyjából három évtizeden keresztül lendületesen fejlődő időszakához kapcsolódnak. A szakma látóköre ennek során bővíthetett a nemzetközi tendenciákkal sok tekintetben együtt haladva, az egyedi emlékektől az együtteseken keresztül a települések és városok komplexitásáig, felvetve a település és a táj kapcsolatának értékszemponitú kérdéseit is.

Fogas kérdés, hogy mindez végül, nagyjából az 1980-as évek közepe táján miért is akadt el, és vált a politikai rendszerváltozás után nagyjából-egészében folytathatatlanná. Ennek kifejtése nyilvánvalóan túllép e tanulmány keretein, azonban néhány szempont talán már az elmondottak alapján is felmerülhet.

Székesfehérvár esetében műemléki elemet kis túlzással csupán zárványszerűen tartalmazó, komplex városfejlesztési projektumot láttunk, aminek a kezdeményezője, motorja és irányítója a város választott testülete és vezetője volt, vagyis közösségi vállalkozásról volt szó.

Sopron példája pedig azt mutatja, hogy az elsősorban mennyiségi szempontokat szem előtt tartó, a helyi világtól távoli központi akarat mintegy ajándékként indítja meg a folyamatot, és az ehhez szakmailag szervesen ízesülő műemlékvédelem meghatározó szereplővé léphetett elő.

Ezt az ellentmondást jól érzékelt Dercsényi Dezső, aki így írt erről: „Mi Sopronban éppen úgy, mint a többi műemléki védelem alá vont területen, nem múzeumot, halott rezervátumot kívánunk létesíteni, hanem az egész város vérkeringésébe bekapcsolódó pezsgő életű városrészt.” Annak magyarázataként, hogy ez nemigen sikerült, többek között a korra részleteiben is jellemző módon így fogalmaz: „bennem már felmerült az a gondolat is, hogy a soproni helyreállítások jó részét átvállaló OMF talán nem is a legszerencsésebben járt el, mert így kevésbé tette érdekeltté e munkában a város gazdáját, magát a tanácsot.”<sup>25</sup>

A mai helyzet: a műemléki topográfia országos programként az 1980-as évek közepén megszűnt, a hivatal a feladatot 1986-ban átengedte a Magyar Tudományos Akadémiának.<sup>26</sup>

<sup>25</sup> DERCSÉNYI 1974: 13.

<sup>26</sup> MAROSI 2019: 144.

Az eredmény sovány: huszonöt év alatt úgy-ahogy egy megye.<sup>27</sup> A szabadság elmúlt 32 évében a törvények végrehajtásáért felelős, nemzetközi kapcsolatokat ápoló, a szakmai tapasztalatokat nemzeti szinten integrálni egyedül képes szellemi műhelyeket működtető és utánpótlást nevelő központi hivatal fokozatos kiüresedése, illetve kiüresítése, majd 2016-ban, a műemlékvédelem egyetemes történetében párját ritkító módon, teljes megszüntetése. Mindezzel összefüggésben a műemléki védettség törvényi és alkotmányos aggályokat mellőző, felettebb szabados kezelése.

A rövidre zárt következtetés: a műemlékvédelem a polgári kultúra vívmányaként sohasem vált a magyar kultúra szerves részévé. A szovjet berendezkedés időszakában különféle természetű szellemi és társadalmi tendenciák sajátos interferenciájának eredményeként az állami akarat kulturális dimenziójában különleges, sok tekintetben privilegizált pozícióra tett szert. Ez szakmai területen kiemelkedő, a nemzetközi diskurzusban is elismert eredményeket hozott, nem utolsósorban pedig egy jelentős létszámú, alaposan felkészült szakembergárdát hagyott maga után. Az ügy és a különlegesen értékes szakemberállomány sorsa egyelőre nyitott kérdés.

Két évtizeddel ezelőtt az alternatíva az ügyre rálátók között még világos volt. Norbert Husét, a müncheni egyetem néhai művészettörténész-professzorát, a műemlékvédelem fontos német szakemberét idézem, aki 2001-ben így nyilatkozott a *Neue Zürcher Zeitung*-nak:

„Az állami műemlékvédelem nem kell hogy kövesse a korszellem minden rezdülését. Az egyedi esetekben több nyitottságra, bátorságra és fantáziára van szükség. Ez viszont világosságot és tartósságot feltételez a műemléki alapelvekben, amelyek azonban nem az állami önkény folyamánai, hanem egy több mint évszázados, folytonos tisztázódási folyamat eredményei. Ebben pedig nemcsak a fogalmi viták játszottak szerepet, hanem az ezenközben kialakult rendkívül konzisztens törvényalkotás, valamint a döntő kérdésekben egyértelmű joggyakorlat.”<sup>28</sup>

## Felhasznált irodalom

- BARDOLY István (2005): *Magyar Műemlékvédelem XII.* Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal.
- BARDOLY István (2018): *Magyar építészettörténeti és műemléki bibliográfia 2001–2015.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet.
- BOZÓKI Lajos (1996): Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújódása Gerevich Tibor irányítása alatt. In BARDOLY István – HARIS Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 171–189.
- CSITÁRY G. Emil (1940): Székesfehérvár múltja és jelene. In MÁRTONFFY László (szerk.): *Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. Az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai.* Budapest: Keresztes-Fischer Ferenc, 150–158.

<sup>27</sup> ENTZ–SISA 1988; ENTZ 2009.

<sup>28</sup> HUSE 2001.

- DÁVID Ferenc (1984): Műemlékvédelmi tudományos konferenciák Sopronban 1976–1978. In *Magyar Műemlékvédelem. Az Országos Műemléki Felügyelőség Évkönyve IX.* Budapest: Építésügyi Tájékoztatási Központ, 427–432.
- DEMETER Zsófia (2009): Székesfehérvár fejlődése a két világháború között. In ENTZ Géza Antal (szerk.): *Székesfehérvár.* Budapest: Osiris, 87–99.
- DERCSÉNYI Dezső (1943): *A székesfehérvári királyi bazilika.* Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága.
- DERCSÉNYI Dezső (1974): A soproni műemlékvédelem három évtizede (1945–1975). In *A magyar műemlékvédelem 1971–1972.* Budapest: Akadémiai.
- DERCSÉNYI Dezső (1980): *Mai magyar műemlékvédelem.* Budapest: Magvető.
- ENTZ Géza Antal – SISA József szerk. (1998): *Fejér megye művészeti emlékei. The Historic Monuments of Fejér County.* Székesfehérvár: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet – Szent István Király Múzeum.
- ENTZ Géza Antal szerk. (2009): *Székesfehérvár.* Budapest: Osiris.
- ENTZ Géza Antal (2013): A hely szelleme és a főépítések – Székesfehérvár példáján. *Magyar Szemle*, 22(3–4), 62–79.
- ENTZ Géza Antal (2017): Hogyan indult a magyar műemléki topográfia? *Művészettörténeti Értesítő*, 66(1), 85–116.
- GENTHON István szerk. (1951): *Magyarország műemlékei.* Budapest: Akadémiai.
- GENTHON István (1959): *Magyarország művészeti emlékei 1. Dunántúl.* Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- GENTHON István (1961): *Magyarország művészeti emlékei 2. Duna–Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék.* Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- GEREVICH László (1950): Gótikus házak Budán. In POGÁNY Ö. Gábor (szerk.): *Budapest Régiségei. Régészeti és Történeti Évkönyv XV.* Budapest: Fővárosi Múzeum.
- GEREVICH Tibor (1924): *A régi magyar művészet európai helyzete.* (A Magyar Tudományos Akadémián 1923. III. 12. bemutatott székfoglaló értekezés.) Budapest: Dunántúl Nyomda R.-T. Grafikai Műintézet.
- GERŐ László (1951): Városok műemléki és városképi vizsgálata. *Építés – Építészet: az építőművészet, tudomány és gyakorlat lapja*, 3(9–10), 522–536.
- HUSE, Norbert (2001): Ein Gespräch mit dem Denkmalpfleger Norbert Huse. Gefühl für die gemeinsame Verantwortung. *Neue Zürcher Zeitung*, 2001. november 19. Online: [www.nzz.ch/article7S8YE-ld.187722](http://www.nzz.ch/article7S8YE-ld.187722)
- KOTSIS Iván (1940a): Székesfehérvár városképének rendezése. In MÁRTONFFY László (szerk.): *Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. Az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai.* Budapest: Keresztes-Fischer Ferenc, 170–187.
- KOTSIS Iván (1940b): Esztétikai szempontok a magyar vidéki városok képeinek kialakításánál. In MÁRTONFFY László (szerk.): *Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. Az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai.* Budapest: Keresztes-Fischer Ferenc, 504–510.
- KOTSIS Iván [é. n.]: *Életrajzom.* (PRAKFALVI Endre szerk.) Budapest: HAP Galéria – Magyar Építészeti Múzeum.
- LŐVEI Pál (2001): Székesfehérvár, Romkert. 1936–1938. *Építés – Építészettudomány*, 29(34), 379–388. Online: <https://doi.org/10.1556/eptud.29.2001.3-4.13>
- LŐVEI Pál (2020): A falkutatási módszer vázlatos története Magyarországon. In BARDOLY István – HARIS Andrea (szerk.): *A falkutatás elmélete és gyakorlata a műemlékvédelemben.* Budapest: Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, 11–50.
- MAROSI Ernő (2019): Dávid Ferenc 1940–2019. *Ars Hungarica*, 45(1), 143–147.

- MERÉNYI Ferenc (1970): A felszabadulás utáni 25 év műemlékvédelme. In *Magyar Műemlékvédelem 1967–1968*. Budapest: Akadémiai, 7–15.
- MEYER, Johann Heinrich (1799): Ueber Restauration von Kunstwerken. In GOETHE, Johann Wolfgang (szerk.): *Propyläen. Eine periodische Schrift. Zweyten Bandes Erstes Stück*. Tübingen, J. G. Cotta, 92–123.
- MEZEY Alice (2009): A műemlékvédelem szerepének alakulása a városban. In ENTZ Géza Antal (szerk.): *Székesfehérvár*. Budapest: Osiris, 113–127.
- PÁMER Nóra (2001): *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest: Terc.
- SAY Géza (1940): Műemlékvédelem és kulturális vonatkozások a városrendezésben. In MÁRTONFFY László (szerk.): *Városfejlesztés, városrendezés, városépítés. Az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest: Keresztes-Fischer Ferenc, 546–553.
- ZAKARIÁS G. Sándor (1961): *Magyarország művészeti emlékei 3. Budapest*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.